

39) AUSSME, 2297

40) Vid. F.W.D. Deakin. *Najviša planina. Epopeja jugoslovenske partizanske vojske*, Einaudi, Torino, 1972, str. 125, s obzirom, naprimjer, na Titovu sumnju prema Englezima, iz septembra 1943, kada je pomislio da su ovi prethodno obavestili pukovnika Baileya, a time i Dražu Mihailovića, o postignutom primirju sa Italijom.

41) AUSSME, 2127

42) AUSSME, 2127

43) AUSSME, 2197

44) AUSSME, 2271 B, IV

45) AUSSME, 2271 B, IV. Na složenim odnosima među italijanskim vojnicima zadržao se i Giacomo Scotti u svom delu *Dvadeset hiljada mrtvih. Italijani u Jugoslaviji od 1943. do 1945*, Mursia, Milano, 1970, str. 240-243.

46) AUSSME, 2197

47) Tako je, zapravo, izjavio Baldassarri u jednom intervjuu za jedan jugoslovenski dokumentarni film o garibaldincima, koji je emitovan 22. juna 1976. godine. Vid. Stefano Gestro, *op. cit.*, str. 562-563. Ove okolnosti autoru ovih redova potvrdio je Rosario Bentivegna.

48) TAA Rosario Bentivegna.

49) Vid. moj esej "Valdo Magnani između Tita i Togliattija", u zbirci: *Magnacuzzi*, Feltrinelli, Milano, 1991.

50) Arhiv Franca Schiavettija Magnanija (u daljenjem tekstu: A FSM). Papiri Valda Magnanija su mi dati na uvid zahvaljujući ljubaznosti Franca, Marca i Sabine Magnani, kao i kopije dokumenata koji se nalaze u Arhivu KPJ-SKJ i Arhivu SSIP-a u Beogradu, a ja sam ih prosledio Institutu Gramsci za Emiliju-Romanju, gde se priprema katalogizacija radi obezbeđivanja lakšeg pristupa istraživača izvorima istraživanja.

51) A FSM

52) A FSM; prepiska datira s početka maja.

53) A FSM

54) AUSSME, 2197

55) Valdo Magnani, "Kominternovac bez tajni", *Rinascita*, 16. maj 1990. str. 56.

56) AUSSME, 2297; ovaj događaj ispričao je Stefano Gestro, *op. cit.*, str. 547.

57) Valdo Magnani i Aldo Cucchi, *Kriza jedne generacije*, La Nuova Italia, Firenze, 1952, str. 38.

58) *Ibid.*, str. 29.

59) Lando Mannucci, *op. cit.*, str. 40.

60) *Ibid.*, str. 27.

UDK 940.52

Originalan naučni rad

Francesco Privitera

ITALIJA U JUGOSLAVIJI: OD IMPERIJALNOG SNA DO PORAZA. 1941-1943.

Italijanska politika u sukobima na Balkanu poslije Versajskog mira nije bila naročito dosljedna. Umjesto da se približi zemljama koje su postale nezavisne od Austrougarske imperije zahvaljujući i ratnim naporima Italije i pomoći koju je dala narodima koji su bili pod austrijskom okupacijom¹⁾, vlasti iz Rima su ostavile prostor francuskoj intervenciji. Kao što je poznato, osnovali su savez pod nazivom "Mala antanta", u koju su ušle Čehoslovačka, Rumunija i Jugoslavija, prisiljavajući tako Italiju da se okrene svojim bivšim neprijateljima, Austriji i Mađarskoj, da bi zadržala aktivnu ulogu u regionu. U ovoj kontradikciji leži temeljna slabost međuratne spoljne politike Italije u balkanskim sukobima. Ta slabost je imala i ekonomske aspekt pošto Italija nije bila u stanju da obezbijedi pomoć novim istočnoevropskim državama i stoga je silom prilika morala da ustukne pred ekspanzionizmom drugih, mnogo jačih sila u ovim prostorima, kao na primjer pred Njemačkom. Sa političke tačke gledišta, Italija, uprkos pobjedi u ratu, nije dostigla prestiž francuske vojne sile i nije mogla direktno intervenisati u balkanskoj regiji, ali je izgledalo da već samim diplomatskim prisustvom može garantovati dovoljnu zaštitu od mogućih spoljnih uplitanja.

Italija se tako našla na evropskoj šahovskoj ploči između dvije opasne suprotnosti, s jedne strane Francuske, a s druge strane Njemačke, od kojih je ova druga u toku tridesetih godina - paradoksalno - postala njen saveznik. U stvari, odnosi između fašističke Italije i nacističke Njemačke bili su sve vrijeme veoma dvosmisleni i u različitim okolnostima su nailazili na

značajne prepreke. Ubrzo je, u svakom slučaju, postalo jasno i samom Duču da nacistička Njemačka ima aspiracije da sveobuhvatno kontroliše ekonomije jugoistočne Evrope da bi stvorila svoj životni prostor kojem je podredila svoj savez u kojem je Italija sve više poprimala podređenu ulogu što je nacistička moć rasla.

Fašistička Italija, uostalom, ako se podsjetimo studija Burgwyna (Bargvajna) i Borejszae (Borejše), nikada nije skrivala svoje ekspanzionističke namjere prema Jugoslaviji i Albaniji, koja je postala italijanski protektorat 1939. godine, i u toku tridesetih godina, kako kaže Teodoro Sala, počela je u susjednim zemljama da pomaže grupe jugoslovenskih izbjeglica *ustaša*, koji su bili fašistofili pod fođstvom Ante Pavelića, u pripremanju puča koji bi stavio Jugoslaviju u sferu italijanskog uticaja. Fašističkoj spoljnoj politici u sukobima na Balkanu nedostajao je, međutim, jedan kompleksan organski plan. Sem sna o imperiji nije bilo nijednog istinski ozbiljnog projekta na osnovu kojeg bi se ostvarila italijanska ekspanzija u regiji. U stvari, nije postojao nikakav ozbiljan plan za ekonomski i finansijski prodor, a uostalom Italija i nije raspolagala kapitalom koji bi investirala u region. Po svemu sudeći, izgleda da je to opšti utisak, o čemu govore i mnogobrojne studije koje su se nedavno pojavile u Italiji, da je fašistička spoljna politika, koja je željela da bude politika moći, ustvari, uprkos savezu - zbog nedostatka odgovarajućih sredstava - bila neprimjerena i previše opterećena instrumentalizmom i oportunističkom.

Nasuprot tome, Hitlerova Njemačka je imala mnogo bolje definisane ciljeve, kako u sukobima u Jugoslaviji tako i uopšte u pogledu dunavsko-balkanskih prostora. U stvari - kako su uostalom dobro dokumentovali Berend i Ranki²⁾ - Balkan je predstavljao regiju od strateškog interesa u Hitlerovim planovima, koliko zbog bogatstva sirovina (posebno rumunske nafte) toliko i poljoprivrednih proizvoda, što je bila osnova da Rajh održi borbenu moć, koja je bila potrebna za poduzimanje invazije Poljske 1939. godine. Iz tih razloga Hitler je smislio složenu igru političkih odnosa između '38. i '40. godine sa čitavom jugoistočnom Evropom, da bi je podveo pod sferu germanskog uticaja. Tako je sa svoje tačke gledišta imao dvostruku prednost, kako da bi izbjegao vojnu njemačku okupaciju - jer je namjeravao da postavi trupe na mnogo važnije frontove, tako i da bi našao saveznike u

koje je imao povjerenja da će pomoći generalnoj ekonomiji rata. Stoga je posebno vodio računa da zbog njemačkih interesa drži Jugoslaviju van konflikata, ali osiguravajući efikasnu kontrolu nad vlastima u Beogradu. Iz tih razloga Hitler je više volio da spasi *status quo*, nego da potpomaže porast direktnog italijanskog uticaja, kako zbog toga što takav razvoj nije predviđen u strateškim planovima nacista tako i zbog toga što je Rim smatran za protivnika.³⁾

Najzad, Mussolinijevo miješanje na Balkanu, uznemiravalo je Njemačku zbog nedosljednosti i vojne slabosti i zbog toga što je to miješanje nesvjesno dovodilo u opasnost "stanje mira" koje je Hitler željeo u toj regiji.

Međutim, najteži grijeh za hitlerovsku politiku bio je italijanski napad na Grčku, jer je time unijela rat direktno na Balkan, što je davalo povoda Englezima i Sovjetima za intervenciju u tom regionu.

U isto vrijeme, brzi poraz fašizma u Grčkoj i hitna intervencija Njemačke da bi ga spasila označila je konačano kraj aspiracija italijanske moći. Invazija Jugoslavije nužno je slijedila, a potonja podjela Jugoslavije na interesne sfere pokazala je da Njemačka postaje pobjednički partner unutar Saveza, pošto je u strateškom smislu kontrolisala cijelu Srbiju, gotovo cijelu Sloveniju i, faktički, čak i Hrvatsku, iako je ova nominalno trebalo da bude pod italijanskim uticajem, ali ona to nije bila čak ni ekonomski jer je Njemačka kontrolisala čak i svè jugoslovenske rudnike.

Sve u svemu, neprimjerenost fašističkog ataka na Balkan koji je vodio Duče, nesvjesno se odrazila i na stvaraoce Trećeg rajha, njegove imperijalne snove i namjere pripremajući mu propast. Kako je na Nirnberškom procesu rekao maršal Keitel (Kajtel), osvrćući se na Hitlerov i Mussolinijev susret 24. oktobra 1940. godine, "stigli smo sa tri sata zakašnjenja i to je bila katastrofa"⁴⁾.

Kao što je poznato i kao što se treba podsjetiti, iako je mnogo pisano o ratu u Jugoslaviji između 1941-1945. godine, a bibliografija i podaci su vrlo obimni, ipak se, međutim, čini da još ni iz daleka nije adekvatno prikazano ono što se tiče italijanske strane u složenim pitanjima političkih odnosa koji su nastali između okupacionih sila u Jugoslaviji, njihovih saveznika i protivnika u vrijeme ratnih operacija '41-'43. godine. Predmet ove

studije je, dakle, doprinos istorijskom rasvetljavanju ovog aspekta ponašanja Italije u Jugoslaviji u II svetskom ratu. Izvori korišteni u tu svrhu zbog svog informativnog bogatstva, dozvoljavaju da se baci novo svjetlo i korisni uvidi na neke malo poznate momente o jugoslovenskom ratu u vezi sa italijanskim učešćem u njemu. Posebno je to uvid u ratne dnevnike II armije koji sadrže brojne materijale sakupljene od priloga o specifičnim odnosima u periodu koji istražujemo. Ovi dnevnici su omogućili rekonstrukciju vojnih i vojno-političkih zbivanja u italijanskoj vojsci od italijanske invazije Jugoslavije do kraja 1942. godine. Ovoj dokumentaciji pridodati su dnevnici Divizije "Garibaldi", koja se, kao što je poznato, borila poslije 18. septembra zajedno sa Titovim partizanima, a iz odnosa između generala Vivalde i Oksilije (Oksilije) nalazi se neposredna slika puna gorčine u rjesecima koji su prethodili potpisivanju primirja. Najzad, tu su i *Zabilješke o italijanskoj okupaciji u Jugoslaviji*, napisane 1946. godine, u sklopu italijansko-jugoslovenske rasprave ratnim zločinima, koja je takođe interesantna zbog svog pristupa, ali je malo objektivna jer se oslanja na veoma parcijalne izvore.

1. Prva faza italijanske okupacije

U jutro 6. aprila - kao što je poznato - italijanska vojska je izvršila invaziju Jugoslavije, prelazeći granice Istre i Albanije. U isto vrijeme, njemačke snage, a u drugoj fazi i mađarske, napale su Jugoslaviju ostvarujući brze uspjehe. Kampanja se za Italiju završila pozitivno iako je naišla na parcijalan otpor dijelova jugoslovenske vojske i iako su predviđeni ciljevi bili skromni u odnosu na ciljeve saveznika. Italijanske oružane snage nisu, ustvari, ni bile pripremane za jedan moderan rat zasnovan na brzom premještanju trupa i rezultat toga su bili veliki gubici energije i sredstava. Primjer okupacije Ljubljane, za koji je karakteristično uništenje motorizacije italijanske vojske, E. Loi opisuje ovako: "smjesta su sa svim raspoloživim sredstvima formirana dva motociklistička voda koji su pod komandom dvojice nižih oficira punim gasom jurnuli ka Ljubljani"⁵⁾. Okupacija glavnog grada Slovenije je ustvari imala precizno političko značenje u sukobu koji je kontrolisala Njemačka, koja je već imala jaka mitraljeska gnijezda na granicama ove regije.

Invazija je nastavljena 18. aprila i slijedila je podjela interesnih sfera. Od samog početka je bilo jasno da će lavovski dio pripasti Njemačkoj. Ustvari, Hitler je već bio pripremio plan novog političkog ustrojstva Jugoslavije bez ikakve konsultacije sa Mussolinijem.⁶⁾ Štaviše, kao što je spomenuto, nacisti nisu imali nikakvu namjeru da dozvole italijansku ekspanziju na Balkanu, te je Mussolinijev plan da i nad Hrvatskom ostvari protektorat albanskog tipa naišao na vrlo jako protivljenje u Berlinu. Poslije sastanka sa von Ribbentropom (fon Ribentropom), 21. aprila 1941, Ciano (Čano) obavještava Mussolinija o njemačkom stavu u vezi sa Hrvatskom, što je kod Dučea izazvalo strahovit napad bijesa, ali svjestan svoje prije svega podređene uloge koju je imala Italija u Savez, Mussolini je, kako bilježi Ciano u svom dnevniku, poslije kraćeg vremena rekao: "Pitam se da li mi već jesmo vazalska nacija. Ako to danas nismo, to ćemo sigurno postati danom potune njemačke pobjed ... pa moramo da poželimo dvije stvari: da rat bude dug i naporan za Njemačku i da se završi kao kompromis koji bi sačuva našu nezavisnost."⁷⁾

Rimskim sporazumom od 18. maja 1941. utvrđene su granice zona Dalmacije koje su pripojene Italiji, te nove granice Nezavisne Države Hrvatske. Dobar dio obale sa veoma važnim gradovima postali su italijanski. Dok je s jedne strane ta aneksija zadovoljila prastaru želju Italije za potpunom kontrolom Jadrana, to se pokazalo kao velika Mussolinijeva politička greška, jer je žestoko povrijedio novu *ustašku* vlast Ante Pavelića. Nezadovoljstvo Hrvata isprovocirano ovom italijanskom odlukom ojačalo je položaj Njemačke u Zagrebu, pa je među *ustasama* ojačala pronacistička struja. Odnosi između Italijana i Hrvata (prema tome i Nijemaca) bili su toliko podlokani sumnjama da se u jednoj noti armijskih vlasti sugerisalo komandi armije već u aprilu 1941. "da se odmah unište utvrđenja trajnog karaktera u Jugoslaviji u blizini julijske granice, prije no što se konstituiše nova država koja bi mogla iskoristiti ta utvrđenja."⁸⁾

Ovoj grešci pridodato je loše vođeno crnogorsko pitanje koje je završeno još većim slabljenjem italijanske pozicije u Jugoslaviji.

I Crna Gora je ustvari ulazila u sferu italijanskog uticaja i u Mussolinijevim planovima trebalo je da postane satelit, a samo formalno nezavisna država. Crnogorci su se, međutim,

uprkos međusobne podjele na nacionaliste, srbofile i komuniste digli na ustanak.

Kako se može pročitati u dnevniku II armije, već prvi dani italijanske okupacije obilježeni su sukobima i incidentima različite vrste, u stanju opšte konfuzije koja je u to vrijeme vladala u zemlji u kojoj su još bile prisutne brojne naoružane skupine rasturene stare monarhističke vojske, koje su okvalifikovane kao "subverzivne". Tekođe su se dešavali, a to je značajan podatak za razumijevanje napetosti među Italijanima i Nijemcima, incidenti duž granica između dvije Slovenije među odgovarajućim vojnim formacijama.⁹⁾

Tako se u toku ljeta situacija pogoršavala u svim sektorima koji su označeni kao italijanski, kako piše u dnevniku: "Krajem ljeta 1941, uspostavljanjem fašizma, poremećeni su dobri odnosi sa slovenskim stanovništvom."¹⁰⁾ Već u mjesecu junu pristizale su italijanskoj komandi vijesti o akcijama zloglasnih *ustaša* u Hrvatskoj¹¹⁾ koje su prema italijanskim izvorima pobile 350.000 Jevreja i pravoslavnih Srba. U vezi s tim značajno je svjedočenje u pomenutim *Zabilješkama o italijanskoj okupaciji u Jugoslaviji*: "U Kninu, 21. maja, pred komandantom Divizije 'Sassari' (Sasari) pojavile su se tri osobe, među kojima i otac Simić iz Franciskanskog reda, koji su obajsnili da su predstavnici civilnih vlasti iz Zagreba za Kninsku provinciju. Zapitani kakav je njihov stav u pogledu politike te vlade, odgovorio je u njihovo ime Simić: 'ubiti što više Srba u što kraćem vremenu'. Pošto mu je ukazano na neprimjerenost takvih namjera, pogotovu što dolazi od jednog sveštenika, te tri osobe su cinično odgovorile: da žele da urade ono što su Srbi njima činili dvadeset godina."¹²⁾

Italijani su se tako našli, naglo uvučeni u mnoštvo krvavih sukoba i u neprilikama da se moraju suprotstavljati upravo *ustašama* kojima su se približili neposredno prije toga i sa kojima je trebalo da budu prirodni saveznici. Nastao je, što takođe proizlazi iz dnevnika, i problem ponašanja trupa stacioniranih u Hrvatskoj, koje su često bile svjedoci divljačke okrutnosti hrvatskih fašista prema lokalnom stanovništvu. Tako piše general De Blasio u jednoj zabilješci od 11. juna 1941. godine: Više puta su žrtve ustaških aktivnosti u selima tražile intervenciju naše komande koja je u skladu sa svojim ovlaštenjima izbjegavala svako uplitanje u lokalne političke aktivnosti. Ali pošto se nasilje i delikti

dešavaju u zonama koje su pod našom vojnom komandom, tražimo da nam izdate precizna uputsva kako treba da se ponašamo u ovakvim situacijama."¹³⁾

Nekoliko dana kasnije, 18. juna, isti general De Blasio, uputio je detaljno pismo SMRE "intenziviranju ekscesa, nasilja, delikata i divljaštva koje sprovode ustaše prema srpskom i jevrejskom stanovništvu"¹⁴⁾. Ustvari, italijanska vojska koja je i politički i psihološki bila nepripremljena na tako dramatične događaje u Hrvatskoj, vršila je značajan pritisak na vlasti u Rimu da intervenišu kod vlasti u Zagrebu kako bi obuzdala ustaše, barem na teritoriji koja je bila pod italijanskom vojnom vlašću. Tako De Blasio piše u mjesecu julu: "Ustanovio sam sa velikim olakšanjem da je ustaška vlast predvidjela kaznu smrti strijeljanjem, sa izvođenjem pred vojne sudove, 'za svakog onog ko upotrijebi nasilje protiv života i imovine građana' te za slučajeve 'nasilja i demonstracije sile' koji su već toliko puta registrovani."¹⁵⁾

Kako su događaji vrlo brzo pokazali, radilo se samo o formalnoj obavezi: ustaše su - potpomognute nacistima, koji su, kako kaže Perich (Perić), željeli brzo narušavanje savezništva Rima i Zagreba - obuzdale svoje aktivnosti. Ubrzo zatim, italijanske vojnike počeo je da bije glas da su "branitelji Srba", tako da je Vrhovna komanda morala da saopšti da: "Duće naređuje da očigledno neosnovane glasine koje su se nedavno pojavile i koje još nisu sasvim nestale, a u vezi sa navodnim srbofilskim tendencijama italijanskih oficira, treba efikasno i definitivno spriječiti."¹⁶⁾

Mussolini je bio potpuno svjestan činjenice da su neprijateljstva između ustaša i vojske bila samo njemačka igra kojom je ona postizala sve efektivniju kontrolu nad hrvatskim vlastima.

U toku ljeta, general Roatta (Roata) je signalizirao - kao što se potvrđuje i u dnevnicima - da se na okupiranim teritorijama javljaju incidenti "koji govore o stanju duha koji je sve neprijateljskiji prema nama i koji zahtijevaju veliku budnost".¹⁷⁾

U julu se situacija pogoršala sa ustankom na teritoriji Like. Ogorčeno zbog neprestanih ustaških progona, lokalno stanovništvo se odupiralo napadajući hrvatska utvrđenja i primoravajući italijansku vojsku da intervenišu da bi održavala red i postavlja se između zaraćenih strana. Trećeg avgusta su Italijani

- "uglavnom prihvaćeni od lokalnog stanovništva"¹⁸⁾ - preuzeli civilnu vlast u Lici. Dokumentacija koju smo imali u vidu pokazuje da su Srbi imali mnogo simpatija za Italijane, sjećajući se pomoći koju su im ovi pružili protiv ustaške agresije u prethodnim mjesecima. Ipak, postojao je i drugi motiv za napetost između Rima i Zagreba, pošto se Pavelić plašio povratka italijanskih trupa na hrvatsku teritoriju, dobro znajući za sve češća trvenja koja su se javljala među *ustašama*. Činjenica da su uspostavljeni direktni kontakti između italijanskih oficira i srpskih nacionalista da bi se postigla pacifikacija regiona izazvala je dodatna podozrenja hrvatskih vlasti. Najzad, odnosi između Rima i Zagreba postali su čisto formalni.

Poslije ustanka u Lici, snage Osovine su "Notom Z" odlučile da ujedinjena II armija obezbjeđuje kontrolu u Hrvatskoj sve do linije italijansko-njemačkog razgraničenja, pa je uprkos želji hrvatskih vlasti za nezavisnošću ona podijeljena na dvije zone uticaja. Na teritoriji koja je bila podređena Italiji, nakon dogovora sa italijanskom armijom, četnici počinju da se bore protiv partizana komunista koji se u to vrijeme organizuju.

Italijanski vojnici se nikada do tog momenta nisu suočili sa odbrambenim ratom, a pogotovo na početku bilo im je veoma teško da razlikuju "ustanike", a još manje su uspijevali da ustanove njihovu stvarnu političku matricu.

Prvi napad na jednu italijansku motorizovanu kolonu izvršen je 29. juna 1941. i ubrzo je ovaj čin opomene postajao sve češći sa prisustvom boraca koji su već u septembru sebe počeli da karakterišu kao komuniste i kako se može pročitati u jednoj kratkoj zabilješci: "komunistički borci su se poslije kratkog otpora ... povukli od N ka Dvoru ..."²⁰⁾

Ustvari, prema dnevnicima II armije, u prvim mjesecima, osim velikih ustanaka u Lici i Crnoj Gori nije bilo većih partizanskih ofanziva, koje će tek kasnije uslijediti; više se radilo o zasjedama i sabotazama. Italijanski vojnici nisu bili psihološki pripremljeni za ovakvu vrstu rata, osjećali su da se nalaze na tuđoj zemlji, ali pošto nisu imali kompleks rasne superiornosti lako su uspijevali da se sprijatelje sa lokalnim stanovništvom. I metodi borbe koje su koristili Jugosloveni zatekli su Italijane nespremljene. Stalno upadanje u zasjede, praktično nevidljivih neprijatelja koji su odlično poznavali teren, dezorijentisalo je vojnike koji su mislili

da su samom invazijom izvršili svoj zadatak. U vezi s tim, vrlo su interesantna uputstva generala Roatte, pošto su u izvjesnom smislu indikativna za psihološku klimu u kojoj su se našli italijanski vojnici u Jugoslaviji: "Vojska je u ratu ona koja voli da ratuje. - Ona se ne bori protiv nezavisnih lokalnih vojnih grupacija nego protiv protivnika koji predstavljaju 'jedinствен front' umjesto one jugoslovenske vojske koju je italijanska vojska slavno pobijedila aprila 1941... To podrazumijeva: - ratnički mentalitet, - odbacivanje negativnih osobina koje se podrazumijevaju pod frazom o 'dobrom Italijanu'; - 'oštar izraz lica'."²¹⁾

Iz ovih uputstava može se zaključiti da među vojnicima nije bila naročito rasprostranjena želja za borbom i da je opšti osjećaj izgubljenosti postojao u vojsci, koja je kao i njeni komandanti, nepripremljena naišla na jugoslovenski otpor. U vezi s tim se još može zapaziti da je u Roattinom pismu već prisutna ideja da će se ovi prvi oblici otpora u budućnosti koordinirati u nešto mnogo šire - što se, uostalom, i desilo nastankom Oslobodilačke vojske Jugoslavije - i što je definitivno pretvorilo Jugoslaviju od saobraćajnice koja vodi ka istočnom frontu u sam front.

Krajem ljeta 1941. počinje se razmišljati o uvježbavanju hrvatskih grupa za antipartizansku borbu, koje su, kako se može pročitati u jednoj zabilješci generala Ambrosija, "činile jezgro hrvatske vojske i koje moraju biti pripremljene za anti-gerilsku borbu", organizovane u skvadre "izdržljive, veoma privržene, spremne na svaku zapovijest".²²⁾

U isto vrijeme data su veoma precizna uputstva za pripremu za novi način borbe, kako to piše komandant II armije: "Potrebno je: a) hapsiti stvarne krivce; b) uzimati kao taoce i odvoditi u internaciju rodbinu ustanika; c) zaplijeniti gdje je moguće pokretnu i nepokretnu imovinu, a u ekstremnim slučajevima, ako je krivica tačno utvrđena, zapaliti kuće za primjer i opomenu drugima; d) ometati i ne dati mira banditima, ma gdje da se nalaze, a to isto činiti i njihovim simpatizerima svim mogućim sredstvima."²³⁾

Invazija Jugoslavije koju su mnogi predstavljali kao "šetnju" za italijanske vojnike, sve više se pretvarala u dugu kalvariju. Jedna loše motorizovana vojska, spora za premještanje, skrojena po klasičnim shemama vojne doktrine, imala je malo

uspjeha sa brzim premještanjem partizana. Prihvaćena je stoga tužna nacistička lekcija da bi se spriječila gerila - tehnika "spaljene zemlje". Na terenu su Italijani stekli nadimak "palikuća", a u vezi s tim svjedoče Roattine instrukcije: "U skladu sa predviđenim slučajem n. 16, u toku operacija treba razoriti objekte odakle dolaze napadi na naše trupe i one u kojima se nalaze skladišta municije, oružja i eksploziva. - Razaranju sela se pristupa samo u slučaju kada stanovništvo ili njegov najveći dio borbeno djeluje protiv naših trupa iz samih sela u toku operacije."²⁴⁾

Najveća drama je, međutim, nastala zbog surovosti sa kojom su u mnogim slučajevima ubijani italijanski vojnici. Ne radi se o optužbi na bilo čiji račun posebno, zbog okrutnosti sa kojom se borilo u tom ratu - svaki rat je sam po sebi tragičan - pošto svi na ovaj ili onaj način bivaju uvučeni u spiralu nasilja. Ali je istina da se ne može ostati ravnodušan prema barbarstvima u nekim slučajevima, kao što je na primjer ovaj: "U decembru 1942. u Plaškom, jedan vojnik 74. regimente Divizije 'Lombardija' nestao je nakon sukoba sa ustanicima. Njegov leš je nađen nekoliko dana kasnije u jednom tunelu na vatrenoj liniji. Koža sa tijela bila mu je potpuno odrana."²⁵⁾

Odnosi sa njemačkim saveznicima, opterećeni sumnjama i međusobnim podozrenjem uz vojnu i političku slabost fašizma u odnosu na nacizam, zaista nisu bili naročito idilični. Nakon podjele Hrvatske na dvije oblasti, javili su se teški incidenti između Nijemaca i četnika koji su se bili udružili sa Italijanima da bi se zajedno borili protiv partizana. Problemi su proizlazili i iz činjenice što su - kako se može vidjeti malo kasnije - četnici često napadali i ustaše (koji su bili u savezu sa silama osovine) u toku njihovog premještanja u Hrvatsku i Hercegovinu: kao što kaže ovaj izvještaj: "Vojna misija u Zagrebu, telegramom 3944, obavještava da je hrvatska komanda javila da su četnici okupirali Foču nakon silovite borbe sa ustaškim snagama koje su imale 150 ranjenih."²⁶⁾

Nacisti su prestali da smatraju četnike neprijateljima, zbog njihovog odnosa prema partizanima sa kojima su se sukobljavali, iako su četnici tražili napuštanje teritorija pod italijanskom jurisdikcijom izazivajući stalne incidente između Italijana i Nijemaca. S druge strane, nacisti su optuživali Italijane da su odgovorni za odvajanje informacija o operativnim planovima

Nijemaca - što se zaista i potvrdilo u toku 1942. godine - tako da je Vermaht izvještavao italijansku vojsku o pokretima svojih trupa u poslednji čas. Udružene akcije takođe nisu davale velike rezultate, kao na primjer ona na Neretvi, koja se posebno tragično završila za italijansku stranu. U toku 1942. godine odnosi između nacista i fašista su se toliko pokvarili da su Italijani strepili od njemačke podrške Zagrebu, koja bi mogla isključiti Italiju iz bilo kakve političke kontrole nad vladom Poglavnika. "Alarmantne vijesti koje su se poslednjih dana širile Zagrebom pripisane su mačekovcima i aktivnostima partizana koji su stigli pred sam grad. Te su glasine predviđale državni udar koji bi se izveo u dogovoru sa njemačkim vlastima, a on bi omogućio pretekst za dolazak trupa koje bi pomogle željene političke promjene; hrvatske vlasti su pohapsile desetine osoba koje su širile takve glasine i osoba koje su pripremale subverzivne djelatnosti ... Državni udar, prema pouzdanim izvorima, mogao bi biti izveden samo kao djelo one političke partije koja ima podršku Osovine sa ciljem da u Hrvatskoj instalira režim u skladu sa vlastitim interesima. Državni udar koji bi izvršili partizani smatrao se nevjerojatnim..."²⁷⁾

Najzad, u septembru 1942 - kao nova potvrda nepovjerenja koje je već vladalo među saveznicima - stigla je italijanskoj komandi vijest da Nijemci miniraju granice prema italijanskom dijelu Slovenije.²⁸⁾

I unutar italijanske vojske registrovano je stanje napetosti između vojske i fašista, zbog izvjesnih postupaka crno-košuljaša prema lokalnom stanovništvu, koji su često bili kontraproduktivni, kako se primjećuje iz protesta koji je uputila XVIII komanda: "Nekorektno ponašanje XII bataljona skvadrasta 'Toscana' (Toskana), koje je u Splitu obilovalo nasiljem, zlostavljanjem stanovništva, pljačkama prodavnica, napadima na sinagogu i prebijanjem vjernika okupljenih na vjerskom obredu, što je popraćeno lomljenjem namještaja i uništavanjem dokumenata od istorijske vrijednosti, izazvalo je žestoko negodovanje kod cijelog stanovništva."²⁹⁾

2. Ka propasti

Na dan proglašenja nezavisnosti Crne Gore, 13. jula 1941. godine, došlo je do žestokog revolta koji je potpuno iznenadio

Italijane. Dok su fašisti nastojali da Crnu Goru organizuju kao satelitsku državu i da ponovo uspostave "Crnogorsku kraljevinu", grupa crnogorskih nacionalista se pripremala za pobunu, koristeći oružje koje je u Crnoj Gori ostavila bivša jugoslovenska vojska. Doduše, pomirljiva politika prema lokalnom stanovništvu, koju je provodila italijanska vojska, ublažila je efekat iznenađenja, a manji sukobi na terenu bivali su lakše prevazilaženi. Međutim neki sukobi su bili veoma oštri, kako se može pročitati u *Bilješkama o italijanskoj okupaciji*: "Crnogorci nisu ljudi, nego zvijeri."³⁰⁾

U otporu su učestvovali i partizani komunisti predvođeni Đilasom koji je ubrzo preuzeo komandu. Italijanima je trebalo gotovo mjesec dana da bi preuzeli kontrolu nad situacijom, ali otpor nije nikada bio ugušen već se produžio sabotazama i zasjedama koje su postavljane italijanskoj vojsci.

Partizani komunisti su ubrzo postali jedina stvarna snaga otpora u Crnoj Gori i da bi mogli držati front prema njihovim položajima, Italijani su se udružili sa *četnicima* iz Crne Gore koji su bili otvoreni antikomunisti. Titova partizanska organizacija se uskoro razvila u pravu gerilsku vojsku koja je zapodijevala borbe u svim krajevima Jugoslavije. Ustvari, malo po malo, različite grupe koje su u početku nastale spontano, udružile su se u širu strukturu nove Narodnooslobodilačke vojske gubeći svoj pomalo prevaziđeni karakter i transformisale su se u prave vojne jedinice. Uprkos tome, ova činjenica nije riješila dramu okrutnih ubistava u klimi sve većeg ratnog beznađa, kao što je na primjer ovaj neviđeni akt brutalnosti: "masakr koji su partizani počinili nad 136 italijanskih ratnih zarobljenika, pobijenih i bačenih u jamu Gostilje, po naredjenju lokalne partizanske komande"³¹⁾. Odgovor su bile takođe okrutne represalije u jednoj sve perverznoj spirali, kako pokazuje i ova Roattina zabilješka: "Postupak prema partizanima ne može biti zub za zub, nego glava za zub."³²⁾ Crna Gora je tako postala zemlja u kojoj su borbe bile najsirovije.

U *Bilješkama o italijanskoj okupaciji u Jugoslaviji* može se pročitati da se odmah pošto je rat počeo otvorila rasprava između Italije i Jugoslavije o uzajamnim odnosima u ratu. "Kada su postale regularna vojska, neke partizanske formacije su na izvjestan način regulisale i svoje ponašanje i uzdržavale su se od maltretiranja i ubijanja ratnih zarobljenika, ali to nije bila opšta

nitni stalna pojava. Tako su u ljeto 1943. partizanske jedinice - odavno konstituisane i stavljene pod jedinstvenu komandu oficira koji danas imaju visoke činove nove jugoslovenske vojske - izvršili takve varvarske akte da zaslužuju najoštriju osudu."³³⁾ Nasuprot ovome, Scotti (Skoti), koji se koristi prvenstveno jugoslovenskim izvorima, citira u vezi sa postupkom sa zarobljenicima sljedeće: "Sa italijanskim zarobljenicima smo postupali u skladu sa međunarodnim konvencijama. Borci sa teritorije Grahova, na primjer, postupali su sa zarobljenicima ovako: svakome je bilo ostavljeno lično naoružanje, zdrave smo upućivali na oporavak, ranjene na liječenje, a mrtvi su odmah sahranjivani."³⁴⁾

Da bi odgovorila na strategiju gerilskog rata, italijanska vojska je organizovala 1942. godine paralelne formacije na terenu, koje su trebalo da pomognu regularnim italijanskim trupama u borbi sa gerilom, posebno u Dalmaciji i Crnoj Gori. Ove formacije su bile regrutovane od dobrovoljaca, a komandovali su im italijanski oficiri koji su često znali srpskohrvatski, ili su pak bile prisajedinjene italijanskim formacijama. Oružje i divizije su bili italijanski i u nekim slučajevima bile su direktno uključivane u vojsku operativnih zona u kojima su djelovali. Među ovim formacijama je i VII antikomunistički odred Dalmacije, o kojem imamo najviše dokumentarnog materijala i koji je formiran neodređenog datuma 1942. godine na inicijativu dra Vladimira Krolje, bivšeg oficira jugoslovenske vojske. Analogno tome bilo je formirano još sedam odreda pravoslavaca koji su bili pregrupisani u XII bataljon VAC (Volonteri antikomunisti), sa zadatkom da štite i čiste zone u njihovoj nadležnosti. U vojno-istorijskim spisima stoji: "Na taktičkom planu su dobrovoljački antikomunistički odredi (VAC) postali najbolje sredstvo protiv gerile, jer koriste njene metode, predviđaju i sprečavaju sve pokrete ... Naši ljudi poznaju mjesta i krajeve: u svakoj operaciji znaju gdje se može pojaviti opasnost."³⁵⁾ U vezi sa formiranjem tih odreda sledi i ovo: "Dalamatinske vlasti u pismu 242. javljaju da mnogobrojni lokalni elementi umorni i izloženi patnjama traže da se naoružaju i pristupe oružanim snagama države u borbi protiv komunizma. Vlasti Dalmacije javljaju da su odlučile da te snage ujedine u dobrovoljačku antikomunističku formaciju italijanske Dalmacije. Ovim formacijama će biti povjeren zadatak da integrišu akcije oružanih snaga države u zaštitu javnog reda u regiji."³⁶⁾

U Crnoj Gori je, međutim, operisala četa Dragalj, koja je odgovarala prefektu Kotora, a pripadala je VI armijskoj komandi, iako izgleda da nikada nije imala na svom čelu italijanske oficire.

Odnosi sa četnicima su bili, međutim, mnogo složeniji. U početku su četnici pod komandom generala Mihailovića, formirani od ostataka jugoslavenske monarhističke vojske, bili u položaju iščekivanja sukoba sa italijanskom invazijom, ali su se već 1941. ponudili kao saveznici protiv komunista, kako se može vidjeti iz opširne pohvale ovog odnosa od strane jednog italijanskog oficira: "Antikomunističke čete ... su se, da bi spriječile partizanski komunistički pokret, rado pridruživale našoj borbi protiv 'NOV' (Narodnooslobodilačka vojska). Ovi vojnici su se zvali četnici i bili su prije svega Srbi nacionalisti, monarhisti, odani Karađorđevićima, čiji su grb stavili na svoje krznene kape. - U vezi sa političkim razlozima koji su omogućili ovaj čudan savez (ovdje treba uzeti u obzir da su u prvo vrijeme četnički odredi bili razbacani po šumama i planinama da bi se borili protiv naše vojske koja je oborila Karađorđeviće) bilo je i to što se već u početku između Italijana i pravoslavaca stvorila jedna simpatija jer su naše vojne vlasti direktno intervenisale, ponekad čak i uz upotrebu oružja, da bi se spriječio masakr Srba koji je bio značaki organizovan i koji su pustile u pogon ustaše Ante Pavelića, koji je pak uz našu pomoć osvojio vlast u Hrvatskoj."³⁷⁾

Ustvari, kako smatra Deakin (Dikin), izgleda da je u planovima Mihailovića borba protiv osvajača trebalo da uslijedi tek pošto se poraze partizani, a do tada bi trebalo biti u savezu sa Italijanima koji mogu da mu pruže materijalnu i finansijsku pomoć za rat. Politički program četnika se, prema dostupnoj dokumentaciji, a to potvrđuje i Deakin, ovako može opisati: "- spasiti srpski pravoslavni narod od hrvatskog pokolja;- stvoriti vojsku koja će omogućiti da se u odgovarajućem trenutku rekonstruiše Jugoslavija. Drugi dio četničkog, odnosno Mihailovićevog programa, nije bio otvoren, ali se lako može naslutiti: čim se rekonstruiše nova Jugoslavija, bez mnogo pardona i u što kraćem roku, gurnuti u more 'dobre Italijane'."³⁸⁾

Pored toga, kako je već rečeno, četnici nisu bili naročito dragi Nijemcima, jer su često prouzrokovali "diplomske" incidente unutar Osovine, a nacisti su se u nekim okolnos-

tima i borili protiv četnika, kako proizlazi iz sljedećeg: "Njemačka veza preko njemačkog generala u Beogradu traži da se interveniše, jer četnici vojvode Jevđevića nisu prebačeni na liniju Tarčin-Bradina da bi se suprotstavili ustanicima. Njemački general je stavio do znanja da ne može tolerisati da četnici prelaze demarkacionu liniju preko N, jer će u tom slučaju biti neizbježni sukobi sa njemačkim i hrvatskim trupama."³⁹⁾

U toku 1942. godine rat se rasplamsao pretvarajući se u borbu bez granica, u kojoj su često više stradavali civili nego vojnici, i u kojoj niko nije ostao pošteđen opšte klime nasilja, što se vidi iz iz tri različita citata koji slijede: "... prvih dana mjeseca ustaše su ubile dvadesetak žena i djece koji su bili rodbina vođa antikomunističkih formacija, a koje su bile u savezu sa Italijanima. Ove činjenice su ustanovljene u mjestu Gradac."⁴⁰⁾ "... juče su jake partizanske snage napale stanovnike Donjih i Gornjih Rosulja koje je branilo 270 domobrana, 30 civila, koje su naoružale ustaše, i 18 četnika, koji su savladani nakon hrabrog otpora. (...) Partizani su zapalili četničke kuće i pobili im porodice, a ostatak deportovali kao taoce."⁴¹⁾ "Odsječeno je selo Dol čije je stanovništvo partizansko i zapaljene su desetine kuća koje su pripadale partizanima, koji su se skrivali u Orebiću i Stankoviću (otok Mljet)."⁴²⁾

Međutim, uprkos okrutnosti rata, postojala je izvjesna doza humanosti, jer su Titovi partizani ubrzo shvatili da će humani postupci prema ratnim zarobljenicima među Italijanima imati propagandni, a iznad svega psihološki učinak koji će djelovati na umornu i ratom razočaranu vojsku. Poslije izvjesnog vremena provedenog u zarobljeništvu, italijanski vojnici su puštani ili zamijenjivani za zarobljene partizane, a neki put su vraćani u svoje jedinice, te bi jedanput vraćeni svojim pričama uvećavali opšte stanje obeshrabrenosti koje je već zavlдалo u vojsci. Da bi se izbjegla ova situacija, komanda je odlučila da preduzme mjere predostrožnosti, što se može vidjeti iz sljedeće bilješke: "Utvrđeno je da naši vojnici koji su bili zarobljenici, a kasnije oslobođeni, razmijenjeni i razoružani, prije razmjene imaju materijalno dobar i ljubazan tretman. Očigledan je propagandni učinak tog tretmana: treba izbjegavati da se vojnici oslobođeni iz zarobljenišтва vraćaju u jedinicu prije nego što se utvrdi njihova moralna podobnost. U tom smislu se preporučuje da se pri svakoj mjesnoj

komandi formira sabirni logor u koji treba dopremiti vojnike koji su pušteni iz zarobljeništva. Nadležne komisije treba da utvrde, pomoću odgovarajućih ispitivanja, kakav je stav vojnika prema zarobljeništvu i njihovu moralnu čvrstinu.⁴³⁾

Iz ratnih dnevnika takođe proizlazi da je u toku 1942. godine moral vojnika opao, da se značajno povećao broj dezertera, te onih koji su "nestali". Te godine, i do početka 1943, izvršene su najveće antipartizanske ofenzive, ali je svim Italijanima, i vojnicima i oficirima postajalo sve jasnije da je rat izgubljen i da se radi samo o odbrani. Pored toga, partizani su intenzivirali i organizovali svoje akcije u jednu istinsku i sopstvenu strategiju. Povrh svega, gerila je pojačana čak i na onim teritorijama, kao u Sloveniji na primjer, na kojima je većinom bila prisutna upravo italijanska vojska. "U Sloveniji su ustaničke bande poduzele aktivnosti sa još većom agresivnošću nego ranije - prema sigurnim izvorima i lično od Dučea - i u zoni koja se graniči sa Hrvatskom, gdje se bilježi prisustvo velikih srpskohrvatskih četa koje nikada nisu bile prisutne na slovenačko-italijanskoj teritoriji. I u Ljubljani se situacija pogoršala u odnosu na početak vojnih akcija. Mnogi partizani su se sklonili na sigurno i stalno održavaju živim duh otpora."⁴⁴⁾

Krajem 1942. godine već je postalo jasno da se situacija sve više pogoršava. Svakog dana su registrovani sve brojniji napadi na italijanske položaje koji su stalno premješteni sa sredstvima i motorizacijom, a rat se definitivno pretvorio od ofanzive u defanzivu. I u samoj Hrvatskoj su se rasplamsale snage otpora: "partizanske prijetnje se sve više osjećaju u cijeloj Hrvatskoj, prema glavnom gradu i željezničkim linijama"⁴⁵⁾.

Prisiljeni stoga da ostanu opkoljeni u velikim centrima i utvrđenjima, Italijani su sa olakšanjem i oduševljenjem prihvatili Mussolinijevo hapšenje 25. jula. Početkom ljeta, vojska više nije preuzimala nikakvu ratnu inicijativu. U atmosferi neizvjesnosti svi su očekivali da ih događaji izbave, bez stvarnog uvida u situaciju u kojoj se stvarno nalaze. U vojnike i oficire se uvukao opšti osjećaj konfuzije i napuštenosti, a vijest o potpisivanju primirja koju je emitovao BBC izazvala je manifestacije radosti među vojskom, a konsternaciju među komandantima koji su ostali bez instrukcija, prepušteni okolnostima. Ubrzo su i Nijemci i partizani i četnici počeli da se organizuju da bi izvukli neku korist

iz italijanskog kolapsa. Mnogi partizanski komandanti su u toku ljeta uspostavili kontakte sa svojim italijanskim kolegama ubjeđujući ih da predaju oružje ili da krenu s njima zajedno u borbu protiv nacizma. I četnici su se pripremali da uzmu italijansko oružje (i to su često činili i silom) tražeći opet od italijanskih vojnika da se bore protiv komunizma. I najzad, Nijemci, koji su bili bolje organizovani, imali su već spremne planove za razoružanje italijanske vojske i popunili su novim divizijama sa drugih frontova one koje su napustili Italijani.

Imperijalna fašistička avantura na Balkanu tragično se završila 18. septembra stanjem opšteg haosa. Kao što je i započela, sa neznalačkom improvizacijom, tako je i završila, ostavljajući hiljade ljudi u jednoj drami gigantskih razmjera.

*Prevela sa italijanskog
Nada Ler-Sofronić*

BIBLIOGRAFIJA

1. Stephen Clissold, *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini ad oggi*, Einaudi, Torino 1969.
2. Barabara Jelavich, *History of the Balkans. Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
3. Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, University of Washington Press, Washington 1974.
4. AA.VV., *L'Italia e la politica di potenza in Europa. (1938-1940)*, Marzorati, Milano 1985.
5. Giorgio Perich, *Mussolini nei Balcani. I retroscena politici dell'intervento militare italiano in Jugoslavia, Grecia e Albania*, Longanesi, Milano 1966.
6. Carlo Umiltf, *Jugoslavia e Albania. Memorie di un diplomatico*, Garzanti, Milano 1946.
7. AA.VV., *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del convegno italo-jugoslavo - Ancona 14-16 ottobre 1977*, Argalia Editore Urbino, Urbino 1977.
8. Enzo Collotti/Teodoro Sala, *Le potenze dell'Asse e la Jugoslavia. Saggi e documenti 1941-1943*, Feltrinelli, Milano 1974.
9. Edoardo Loi, *Le operazioni delle unitf italiane in Jugoslavia. (1941-1943)*, Ufficio storico SME, Roma 1978.
10. Giacomo Scotti, "Bono Taliano". *Gli italiani in Jugoslavia (1941-1943)*, La Pietra, Milano 1977.
11. F. W. D. Deakin, *La montagna pii alta. L'epopea dell'esercito partigiano jugoslavo*, Einaudi Editore, Torino 1971.
12. Nora Beloff, *Tito fuori dalla leggenda*, Reverdito, Trento 1987.

13. Egidio Ortona, "Diario sul Governo della Dalmazia (1941-1943)", u: *Storia Contemporanea*, a. XVIII, n. 6, dic. 1987.

14. Teodoro Sala, "Guerra e Amministrazione in Jugoslavia: un'ipotesi coloniale, relazione al convegno", *L'Italia in guerra 1940-1943*, Brescia, 27-20 sett. 1989.

15. Ivan Berend/Gyorgy Ranki, *Lo sviluppo economico nell'Europa Centro-Orientale nel XIX e XX secolo*, Il Mulino, Bologna 1978.

NAPOMENE

1) Od 8. do 10. aprila 1918. u Rimu je održan Kongres o narodima pod austrougarskom okupacijom.

2) Vidjeti u vezi s tim rad Ivana Berenda i Gyorgya Rankija *Ekonomski razvoj Srednjoistočne Evrope u XIX i XX vijeku*, Il Mulino, Bologna 1978, pp 379.

3) Vidjeti rad: Giorgio Perich *Mussolini na Balkanu: Politicka pozadina italijanske vojne intervencije u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji*, Longanesi, Milano 1966, p.15.

4) *Ibid*

5) Edoardo Loi *Operacije italijanskih snaga u Jugoslaviji (1941-1943)*, Istorijski ured SME, Roma 1978, p.59.

6) Za dublje razumijevanje političko-diplomatskih odnosa unutar Osovine upor. Perich, *naved. delo*.

7) *Ibid.*, p.136.

8) Arhiv Vojno istorijskog državnog ureda (u daljenjem tekstu: AUSSME), Zbirka 724.

9) AUSSME, 724

10) AUSSME, 3029/A. *Note relative all occupazione italiana in Jugoslavia*, bilješke Ministarstva rata i Ministarstva inostranih poslova koje pokazuju italijansku okupaciju u Jugoslaviji i borbu protiv jugoslovenske kampanje protiv FF AA, Roma 1946.

11) AUSSME, 3028/A

12) AUSSME, 3028/A

13) AUSSME, 724

14) AUSSME, 724

15) AUSSME, 724

16) AUSSME, 724

17) AUSSME, 724

18) AUSSME, 724

19) Demarkaciona linija između II njemačke armije i III italijanske armije prolazila je preko: Brežica, Samobora, Petrinje, Gline, Bosanskog Novog, Prijedora, Banja Luke, Jajca, Donjeg Vakufa, Travnika, Kiseljaka, Sarajeva, Prače, Ustiprača, Rudog, Nove Varoši, Sjenice, Novog Pazara, Mitrovice, Prištine i Uroševca.

20) AUSSME, 724

21) AUSSME, Bis-1

22) AUSSME, 724

23) AUSSME, 724

24) AUSSME, Bis-1

25) AUSSME, 3028/A

26) AUSSME, 993

27) AUSSME, 993

28) AUSSME, 993

29) AUSSME, 993

30) AUSSME, 3028/A

31) AUSSME, 993

32) AUSSME, 235 Bis-1

33) AUSSME, 3028/A

34) Giacomo Scotti, "Dobri Italijan". *Italijani u Jugoslaviji (1941-1943)*,

La Pietra, Milano 1977, p.48.

35) AUSSME, 1542

36) AUSSME, 993

37) AUSSME, 1542

38) AUSSME, 1542

39) AUSSME, 1222

40) AUSSME, 993

41) AUSSME, 993

42) AUSSME, 993

43) AUSSME, 724

44) AUSSME, 1222

45) AUSSME, 1222